

Fahreddîn er-Razî'nin Tanrı Tasavvurunu Üzerine İnşa Ettiği Yedi Öncül
The Seven Premises That Fakhr al-Din al-Râzî Constructed Upon His Own God Thought

Ruhullah Öz

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı.
Assistant Professor Dr., Şırnak University, Faculty of Divinity, Department of Kalam.

Şırnak, Turkey

ozruhullah@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1408-4316>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 02 Nisan / April 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 15 Mayıs / May 2019

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran / June 2019

Cilt / Volume: 10 Sayı / Issue: 22 Sayfa / Pages: 232-249

Atıf / Cite As: Öz, Ruhullah. "Fahreddîn er-Razî'nin Tanrı Tasavvurunu Üzerine İnşa Ettiği Yedi Öncül [The Seven Premises That Fakhr al-Din al-Râzî Constructed Upon His Own God Thought]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Şırnak University Journal of Divinity Faculty*, 10/22 (June 2019): 232-249.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.548219>

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey). All rights reserved.

Öz

Fahredden er-Râzî, insan biçimci tanrı tasavvurunun çokça tartışıldığı bir dönemde tenzih savunusuyla tebarüz eden bir mütekellimdir. Râzî, felsefi kültür ve kadim ilahi dinlerden tevarüs ettiği iddia edilen teşbih ve tecsimi kadim ananelerin ve putperestliğin ferî bir uzantısı olarak görmüştür. Antropomorfist tanrı tasavvuruna karşı tenzih savunusuyla münezze Allah inancını savunan Râzî, tanrı tasvirini metnin zahiri anlamı ile betimleyen salt nakilci zihniyetin iddialarını mesnetsiz bulduğu gibi kadim felsefi kültür ve israiliyat menşeli rivayetlerle tanrı tasavvurunu şekillendirenlerin tezlerini de akli ve mantıki açıdan tutarsız bulmuştur. Râzî bu her iki cenahın tezlerini kendi argümanları ile çürütmeye çalışmıştır. O salt nakilcilerin iddialarını tenzih temalı naslarla bertaraf ederken, salt akılcıların tezlerini de felsefi öncül, mantıki önerme ve akli istidlal yöntemleri ile izale etmeye çalışmıştır. Râzî, muhaliflerinin tezlerini kendi argümanları ile çürütmeye çalışırken onu güçlü kılan ve muhaliflerini ilzam eden en önemli yönü tezlerini inkârı muhal olan öncüller üzerine ikame etmiş olmasıdır. Bu çalışmada Râzî'nin teolojisini sistematize etmede esas aldığı ve tanrı tipolojisini üzerine inşa ettiği yedi öncülü işleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Fahredden er-Râzî, Tanrı, Antropomorfizm, Tenzih, Öncül

Abstract

Fahredden er-Râzî, was the one of the most prominent mutakallim, who defense the idea of Allah against the idea of the antropomorfism and corporealism. In this process, he saw the idea of "antropomorfism / tashbih" and "corporealism / tacsim" as an extension of ancient traditions and idolatry. Râzî defends the uniqueness of Allah against the vision of anthropomorphist god. He criticized the metod of literalism which depicts God in terms of literary preparation. Likewise, the idea of God based on Hebrew sources was critically inconsistent. Râzî tried to refute the theses of these two perceptions of god with their own arguments. He criticized the claims of the literalists with verses. He tried to refute the theses of rationalists with reasoning. He wanted to find solid grounds. For this reason he refuted the dissidents' arguments wich based on premise cannot be denied. In this study, we will investigate Râzî's understanding of God by claiming his seven premises based on his systematic theology and his god typology.

Keywords: Kalam, Fakhr al-din al-Râzî, God, Anthropomorphism, Tanzih, Premise.

GİRİŞ*

Varlık türlerini var olma bakımından konu edinen ontoloji metafiziksel ve fiziksel olmak üzere ikiye ayrılır. Metafiziksel ontoloji, görünmeyen varlık alanını konu ederken fiziksel ontoloji de görünür âlemi konu eder. Kalam disiplininde varlık, vâcib, mümkün ve mümteni” olmak üzere üçe ayrılır. Vâcib varlık, varlığından önce yokluğu düşünülmemen ve varlığı kendiliğinden olandır. Mümkün varlık, var olması da olmaması da birbirine denk olan ve varlığı kendi dışında bir sebebe bağlı olan varlıktır. Mümteni” varlık ise yokluktan varlık alanına çıkması düşünülmemen varlık türüdür.¹ Ontolojik açıdan her üç varlık türü de birbirinden farklı yapıya sahiptirler. Varlığı başkasının varlığına bağlı olmayıp zatından ötürü olan Allah ise hem zat hem mahiyet açısından diğer iki varlık türünden tamamen farklı olması gereklidir.

Hem İslam filozofları hem de kelimacılar Allah'ın ontolojik farklılığını farklı açılardan ispatlanmaya çalışmışlardır. Tanrı tasavvurunu Allah'ın zat ve mahiyet ontolojisinin farklılığı üzerinden temellendirmeye çalışanlardan biri de müteahhirun dönem kelimacılarından biri olan Fahreddin er-Râzî'dir. Râzî, Allah'ın ontolojik farklılığını ispat sadedinde onun ne olduğu ve nasıl olduğundan çok ne olmadığı ve nasıl olmadığından hareket etmiştir.² Râzî, selb yöntemi denilen bu yöntemle Allah'ın ontolojik farklılığını ispatlamıştır. Bunu yaparken de Allah'ın hüküm açısından neden “mümkün” ya da “mümteni” bir varlık olmadığı, nasıl ve neden vâcib olması gerektiğini selbi sıfatlar üzerinden ispatlamaya çalışmıştır.³

Râzî, Kur'an'ın öngördüğü selb yöntemi ile Allah'ın ontolojik farklılığını hem

* Bu çalışma 22/10/2018 tarihinde tamamladığımız “Antropomorfist Tanrı Tasavvuruna Karşı Fahreddin Er-Râzî'nin Tenzih Anlayışı” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Fakhr Al-Din Al-Râzî's Tenzih Understanding Against To Anthropomorphist God Thought”, (PhD Dissertation, Dicle University, Diyarbakır/Turkey, 2018).

1 Fahreddin er-Râzî, *el-Mebâhi's'ul-Meşrikiyye*, (Tahran: Menşuratü Zevî'l-Kurba, 1329), 1: 206.

2 Fahreddin er-Râzî'ye göre Allah'ı diğer iki varlık türünden ayıran ve ona muhalif diğer bütün varlıkları ona benzer olmaktan alıkoyan en önemli vasfı onun ‘Gani’ oluşudur. Zira Allah'ın Gani oluşu, onun zatında ve sıfatlarında başkasına muhtaç olmamayı gerektirir. Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 2005), 130.

3 Fahreddin Râzî, *Muhassalü Efkarî'l-Mütekaddimin ve'l-Müteahhirin min'l-Ulem ve'l-Hükema ve'l-Mütekellimin* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, ty), 63-66.

zat hem sıfat hem de fiil farklılığı üzerinden ispatlamaya çalışmıştır. Allah, zati gereği özsel farklılığa sahip oluşundan Râzî zati selbi, ‘Allah şöyle şöyle değildir’ öncülü ile formüle etmiştir.⁴ Zati selbe dayalı olan bu formülasyon, Allah’ın bambaşkalığına dayalı olan muhalefet doktrini ile sistematize etmiştir.⁵ Muhalefet doktrini, Allah’ı her türlü kusur ve eksikliklerle muallel sıfatlardan ve onu ondan başkasına benzetmekten tenzih etme yöntemidir.⁶ Muhalefet doktrinine dayalı selb yönteminde Allah, öz ve nitelik açısından diğer iki varlık türünden farklı olduğu gibi eylem açısından da farklıdır.⁷ Bu bakımdan Allah fiilinde yaratılmışlardan farklı olduğu gibi onun fiilleri de yaratılmışların fiillerinden farklıdır.⁸ Râzî, Allah’ın ontolojik farklılığını ispatlamak için aşkınlığını içkinleştirme vehmi veren her türlü nitelermeyi niteliksel selb kapsamında değerlendirmiştir.⁹ Bu tasavvur ile Allah’ın vâcibü’l-vücûd oluşunu özsel niteliği üzerinden temellendirilmiştir. Allah’ın zati bakımından vâcib oluşu, bir tek özünden dolayı gerekli oluşuna bağlanıp selb formülü sistematize edilmiştir.¹⁰ Bu formül gereğince Râzî Allah’ın aşkınlığı için serlevha ettiği kimi subûti sıfatların zıtlarını zatından selb ederek tanrı tasavvurunu¹¹ belli başlı öncüller üzerine inşa etmiştir.

Her şeyden evvel Râzî’nin tanrı tasavvuru, Allah’ın ontolojik farklılığından neşet eden muhalefet doktrinine dayalıdır.¹² Muhalefet doktrini, Allah’ın bambaşkalığı, öteki teki olmayan biricik oluşu ve hiçbir şeye muhtaç olmayışı esasına

4 Râzî’nin tanrı tasavvurunu üzerine inşa ettiği öncüllerin temellendirmesi için bkz. Fahreddin Râzî, *Te’sisü’l-Takdis* (Kahire: Mektebetü Külliyyatü’l-Ezheriyye, 2001), 13-101; Selva Muhammed İbrahim, *el-İtticâhü’l-Akâidî fi Tefsiri’r-Râzî* (Doktora Tezi, Camiatü’r-Ribât, 2015), 95.

5 Râzî ilim, kudret, istiğna ve vahdet gibi sıfatların zıtlarından oluşan niteliklerin tamamını bu kategoride değerlendirmiştir.

6 Râzî, *el-Muhassal*, 68.

7 Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 1:130-131.

8 Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 7:157.

9 Râzî, niteliksel selbe beşeri birer nitelik olan uyku (Bakara, 2:255), unutkanlık (Meryem, 19:64), yorgunluk ve bitkinlik (Kâf, 50:38), gayesiz ve abes iş yapmak (Duhân, 44:38-39) gibi sıfatları örnek gösterir. Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 1:129. Fahreddin Râzî, *Levâmiü’l-Beyyinât an Şerhi Esmailahi ve’s-Sıfat*, (Mısır: el-Matbaatü’ş-Şerkiyye, 1323), 140-141.

10 Râzî, Allah’ın vâcibü’l-vücûd oluşunu kelâmî perspektiften ziyade felsefi analizle temellendirmiştir. Fethullah Huleyf, *Fahreddin er-Râzî* (Beirut: Daru Camiatü’l-Mısri, 1976), 108.

11 Râzî, subûti sıfatların zıddı konusunda Allah’ın ‘ilim’ sıfatı; ondan uyumayı (Bakara, 2:255), unutmayı (Meryem, 19:64) ve cehli (Sebe, 34:3) nefyettiğini, Kudret sıfatı da onun yorgunluk ve bitkinlikten (Kâf, 50:38), işlerinde edevat, madde ve zamana muhtaç olmaktan (En’âm, 6:40), az ve çok, zor ve kolay işler yapmasındaki kudreti arasında fark olmasından (Nahl, 16:77) münezzehe olduğuna delalet eder. Ayrıca istiğna sıfatı yediriyor olması ve yedirilmemesi (En’âm, 6:14), himaye etmesi, himaye olunmaması (Mü’minün, 23:88) gibi istiğnanın zıddı olan muhtaçlıktan münezzehe olduğuna işaret eder. Vahdet sıfatı ile yapılan selb ile ondan ortakları, zıtları, benzerleri hatta benzeri gibisini, eş ve çocuklarının olmasını nefyeder. Râzî, *Levâmiü’l-Beyyinât an Şerhi Esmailahi ve’s-Sıfat*, 142.

12 Râzî’ye göre Allah’ın “Ehad” sıfatı bütün selbi sıfatların toplamıdır. Çünkü “Ehad” olmaktan kasıt, Allah’ın zati itibarıyla her türlü bileşim şekillerinden uzak ve tek olmasıdır. Zira her mürekkebe mahiyet, kendisini meydana getiren parçalarının her birine muhtaçtır. Her iki parça da o mürekkebe varlıktan başka bir şeydir. Dolayısıyla her mürekkebe varlık, kendisinden başka olan cüzlerine muhtaçtır. Bu özellikte olan her varlık da mümkün varlıktır. Oysa mümkün varlıkların yaratıcısı olan Allah’ın mümkün varlık türünden olması imkânsızdır. Öyle ise O, haddi zatında ehad’tır. Ehad olduğu sabit olduğuna göre O, aynı zamanda mütehayyiz değildir. Çünkü her mütehayyiz varlık aynı zamanda bölünebilen varlıktır. Öyleyse “Ehad” olanın mütehayyiz olması imkân-

dayandır. Râzî'nin tanrı tasavvurunu üzerine inşa ettiği öncüllerin alt yapısını oluşturan ise 'değildir' olumsuzlama kipidir. Râzî'nin, Allah ile diğer varlıklar arasında benzeşim vehmi uyandıran yönleri temelden nefyetme amacına matuf belirlediği yedi öncülü şu şekilde özetlememiz mümkündür.

1. ALLAH CİSİM DEĞİLDİR

Tecsim nazariyesine yol açan cisim kavramı, felsefi bir terim olarak eni, boyu ve derinliği olan üç boyutlu nesne demektir.¹³ Bir kelam kavramı olarak cisim, algılanıp bölünebilen ve birtakım basit cüzlerin birleşmesinden oluşan üç boyutlu şey (en, boy, yükseklik)¹⁴ olarak tanımlanmıştır. Cisim, en az iki cevherin birleşiminden oluşan¹⁵ varlık olması hasebiyle ontolojik yapısı gereği basit olan Allah'ı cisim olarak tavsif etmek uygun görülmemiştir. Çünkü Allah'ın mahiyeti diğer mahiyetlere özdeşlik bakımından zıt olduğundan mahiyeti bileşik değil basittir.¹⁶ Ayrıca Allah zatı itibarıyla kadim bir varlıktır. Oysa arazlardan müteşekkil olan cevherler hadis olduğu gibi cevherlerin birleşiminden oluşan cisimler de hadistir.¹⁷ Burada asıl için geçerli olan hüküm, fer' için de geçerlidir. Allah da hâdis değil kadim olduğuna göre onun cisim olması muhaldir.¹⁸

Ontolojik açıdan var olmayı görünebilir bir yapıya sahip olmaya indirgeyenler Allah'ı cisim olarak tasvir etmede bir sakınca görmemişlerdir. Bu açıdan var olmayı cisme veyahut da cisme bağlı olmaya indirgeyenlerin problemi epistemolojik değil bir nevi ontolojiktir¹⁹ diyebiliriz. Zira bu düşüncede olanlara göre madde âleminin ötesinde hiçbir varlık yoktur.²⁰ Bunun da açılımı olsa olsa ontolojik materyalizmdir. Zira materyalizmin de temel iddiası 'maddeden başka hiçbir cev-

sızdır. Razi'ye göre Allah'ın bir diğer selbi sıfatı da samediyettir. Samediyet, bir varlığın varlığında, bekasında ve bütün sıfatlarında değişmesinin imkânsızlığı anlamına gelir. Bu münasebetle samediyet eşleri, benzerleri ve zıtları olmadığı ve tek olduğu anlamında selbi bir sıfattır. Samed sıfatı selbi yönüyle Allah'ı eksiklikleri ve fazlalıkları bulunmaktan, değişikliklere ve farklılaşmalara mahal olmaktan ve zamanların, mekânların, onların ve yönlerin kendisini kuşatmasından münezzeh kılmaktadır. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 17:293-300-305.

13 er-Râzî, *el-Mebâhis'ul-Meşrikiyye*, 2:6-74. Ragıb el-İsfehâni, *el-Müfredât* (Beyrut: Daru'l-Marife, 2005), 101. Seyyid Şerif el-Cürcâni, *et-Târifât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 80.

14 Râzî, *el-Muhassal*, 105. er-Râzî, *el-Mebâhis'ul-Meşrikiyye*, 2:479-486.

15 Fahreddin Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fi Dirâyeti'l-'Usûl* (Beyrut: Darü'z-Zehair, 2015), 3:160.

16 Râzî, *el-Muhassal*, 87-154.

17 Cisimlerin hâdis olan şeylerden önce var olmaması, cisimlerin hâdis olduğunun en önemli delilidir. Zira hâdis olanlardan önce var olmayan her şey de hâdistir. Çünkü sonradan olan ya hâdis olanla beraber bulunacak veya ondan sonra var olacaktır. Oysa her iki durum da cismin hâdis olmasını gerektirir. Cisim var olduğunda cismi oluşturan parçaların bir arada birbirleri ile temas halinde yahut da ayrı ayrı bulunmaları, cismin hâdis olanlardan önce var olmadığına kanıttır. Buna göre cismin hâdis olan şeylerden önce var olmaması zaru-ridir. İrfan Abdulhamid, *Dirâsetün fi'l-Furûk ve'l-Akâidi'l-İslami* (Bağdat: Matbatü'l-İrşâd, 1967), 177. Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fi Dirâyeti'l-'Usûl*, 3:158.

18 Fahreddin Râzî, *el-Mealim fi Usûli'd-Din*, 1 Baskı (Amman: Daru'l-Fetih, 2010), 203-205. Fahreddin Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabi, 1978), 1:318.

19 Fahrettin Olguner, *Üç Türk İslam Mütefekkeri İbn Sina-Fahreddin Râzî-Nassireddin et-Tûsî Düşüncesinde Varoluş* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 26-27.

20 Fahreddin Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve'l-Tenbihât* (Tahran: Müessesetü's-Sadık, 1415), 289.

herin bulunmadığıdır.²¹ Râzî, tecsim tezini iddia edenlere karşılık Allah'ın cisim olmadığını onun ontolojik farklılığı ve kendine özgü mahiyeti üzerinden ispatlamaya çalışmıştır. Râzî'ye göre cisim, yapısı itibarıyla bir araya getirilmiş (müellef), birleşik (mürekkep) ve toplanmış (müctemî') olan varlıktır. Allah ise zatı ve mahiyeti gereği tek ve basittir. Bu nedenle Allah'ın cismani nitelikle nitelendirilmesi mümkün değildir.²² Ayrıca Allah kadim bir varlıktır. Oysa cismin yapısında var olan içtima (toplanma), iftirak (ayrışma), hareket ve sukün gibi nitelikler hâdistir.²³ Kadim olanın hadis olanla nitelenmesi ise muhaldir.

Râzî, 'Allah'ın cisim olmadığını' hem akli hem de nakli delillerle ispatlamaya çalışmıştır. Râzî'ye göre şayet Allah cisim olsaydı o zaman zatı, diğer cisimlerin zatlarına eşit olurdu. Bu durumda diğer cisimler için söz konusu olan her şeyin Allah için de söz konusu olması gerekirdi. Râzî, akli açıdan Allah'ın neden cisim olmadığını iki akli önermeyle ispatlamaya çalışmıştır. Birincisi, her cisim kendisine işaret edilebilen bir varlıktır ve kendisine işaret edilebilen de bölünebilen bir yapıya sahiptir.²⁴ Her bölünebilen varlık aynı zamanda mürekkeptir. Her mürekkep olan da ontolojik açıdan vâcib değil mümkündür.²⁵ Oysa Allah, bölünebilen değil tek, mürekkep değil basit, hadis değil vaciptir. İkincisi, şayet Allah cisim olsaydı, cisim olması hasebiyle başka cisimlere eşit olurdu. Oysa varlığı sonlu cüzlerden olanın zorunlu varlık olması muhal olduğu gibi varlığı sonsuz olanın sonsuz cüzlerden bileşik olması da mümkün değildir.²⁶

RÂZÎ, anti tecsim savunusunu akli delillerle desteklediği gibi nakli delillerle de ispatlamaya çalışmıştır. Râzî'nin anti tecsim nazariyesindeki en önemli nakli referansı Kur'an merkezli muhalefet doktrininin en önemli nakli dayanağı ise "onun benzeri yoktur"²⁷ ilahi beyanıdır. Kur'an'ın hiçbir benzerliğe mahal vermeyen muhalefet doktrininin beyanı Allah'ın neliği ve nasıllığı hususundaki salt benzersizliğin en net kanıtıdır. Oysa tecsimcilerin iddia ettikleri gibi Allah cisim olsaydı zat ve mahiyetinde diğer cisimler gibi olurdu. Nitekim bu

21 Râzî'nin Şerhu'l-İşarat'ta tavsif ettiği antropomorfist karakterli mücessimenin yerli olmayan antropomorfistler olması kuvvetle muhtemeldir. Zira yerli antropomorfistlerin sorunu, ontolojik olmaktan çok epistemolojiktir. Çünkü İslam âleminde zuhur eden antropomorfistler, Allah'ı insana benzetme konusunda her ne kadar ona cismani nitelikler vermiş olsalar da Allah'ın zatını tamamıyla maddileştirmemişlerdir. Bundan dolayı Râzî'nin Şerhu'l-İşarat'taki sözünü yerli antropomorfistlere teşmil etmek mümkün gözükmemektedir. Nitekim kendisi de yerli antropomorfistlerin ontolojik pozitivizme düşecek kadar ileri gitmediklerini söyler. (Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:14. İbn Kerram başta olmak üzere en aşırı tecsimci ve teşbihçiler dahi Allah'ı cisim olarak tavsif etmelerine rağmen ona ontolojik bir benzerlik atfetmemişlerdir. Zira onlara göre cisimden kasıt, kendi kendine kaim olan zat demektir. Bu nedenle Mücessimeyi ontolojik materyalistler olarak tavsif etmek hakikatten uzak ağır bir itham olacaktır. Süleyman Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2004), 156.

22 Râzî, *el-Mealim fi Usûlî'd-Din*, 132.

23 Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 4:243.

24 Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:10.

25 Fahreddin Râzî, *Lübabu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, 1 Baskı (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyatü'l-Ezheriyye, 1986), 126.

26 Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:27.

27 Şuara, 26:11.

Allah'ın benzersizliğini deklare eden muhalefet doktrini beyanına aykırıdır.²⁸ Zira bu durumda Allah cisim olsaydı vacib değil mümkün olurdu. Durum böyle olunca da o başka bir muhassıs ve müdebbire muhtaç olurdu ki, bu da Allah hakkında düşünülemez.²⁹ Netice itibariyle Allah, hem zat hem de mahiyet itibariye ontolojik açıdan bütün yaratılmışlardan farklı olduğu için cisim olmaktan münezzehtir.

2. ALLAH CEVHER DEĞİLDİR

Felsefi ve kelami terminolojide cevher üç farklı anlamda ele alınmıştır. Birincisi 'cevher-i ferd' gibi mütehayyiz olup bölünme kabul etmeyen cevher türüdür. İkincisi bir şeyin kendisine izafe edilmesi ile üçüncü bir şeyin ortaya çıkmasına aracılık eden şeydir. Üçüncüsü de iki şeyin birleşmesinden üçüncü bir şeyin ortaya çıkmasına aracılık eden şeydir. Râzî, cevherin üç farklı formunun da neden Allah'a itlak edilemeyeceğini hem akli hem de nakli delillerle ispatlamaya çalışmıştır.³⁰ Râzî'nin Allah'ın cevher olmadığına dair ileri sürdüğü akli gerekçeleri şu şekilde özetlemek mümkündür. Razi'ye göre cevherin birinci formu olan cevher-i ferd gibi mütehayyiz olup bölünme kabul etmeyen bir varlık olması, cevher-i ferd'in kadim olmasına yol açacağından Allah'a itlak edilmesi uygun değildir. Zira bu durumda cevherin de Allah gibi kadim olması gerekir ki bu da taaddudi kudema'ya yol açar. Oysa birden fazla kadimin var olduğu inancı icmaen muhaldir. Cevherin ikinci formu olan bir şeyin kendisine izafe edilmesi ile üçüncü bir şeyin ortaya çıkmasına aracılık eden şey olması da Allah'a itlak edilemez. Zira bu durum Allah'ın kendi zatından başka bir şeye muhtaç olan mürekkep bir varlık olmasını gerektirir ki bu da imkânsızdır.³¹ Cevherin ayanlarda bulunan mahiyet formu da Allah için düşünülemez. Zira bu durum varlık ile mahiyetin birbirine mugayir olmasını gerektirir. Oysa Allah'ın zat ve mahiyeti ayrı değil aynıdır.³² Bir başka deyişle mümkün varlıklarda zat-mahiyet birbirinden ayrı iken vacib olan Allah'ın zatı ile mahiyeti ayrı değil aynıdır.³³

Râzî, Allah'ın cevher olmasının muhal oluşunu akli ve mantıki delillerle ispatlamaya çalıştığı gibi bu tezini nakli delillerle de desteklemiştir. Râzî için Allah'ın

28 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:7-17:289. Râzî, *el-Mealim fi Usûli'd-Dîn*, 173. Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:129.

29 Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 36-37. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3:258-442. Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:29-30.

30 Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:35. Râzî, *Lübabu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, 90-91. Fahreddin Râzî, *el-Mesâilu'l-Hamsün fi Usûli'd-Dîn* (Beyrut: Daru'l-Cil, 1990), 351. Râzî, *el-Mealim fi Usûli'd-Dîn*, 31. Râzî, *el-Muhassal*, 171. er-Râzî, *el-Mebâhis'ul-Meşrikiyye*, 1:459-464.

31 Râzî, *el-Mealim fi Usûli'd-Dîn*, 207. Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:35. er-Râzî, *el-Mebâhis'ul-Meşrikiyye*, 2:480.

32 Felsefeciler 'cevher-i mahal' ve 'mevdu'da (yani bir şeye ve arâzi varlıklara mahal olmaktan) müstağni olan şey anlamında aldıklarından Allah'a cevher demekte herhangi bir beis görmemişlerdir. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:113.

33 Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:35. Râzî, *el-Mealim fi Usûli'd-Dîn*, 3:9; Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fi Dirâyeti'l-Usûl*. Fahreddin Râzî, *el-Erba'in fi Usûli'd-Dîn*, 1 Baskı (Kahire: Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, 1986), 1:143. Râzî, *el-Muhassal*, 67.

cevher olmadığının en önemli nakli delili onun ehadiyet sıfatıdır.³⁴ Allah kendi kendini betimlerken “o ehad”tir diye diye tanımlar. “Ehad”, Allah’ın zatında terkip ve telifi nefyettiği gibi zıt ve mislin bulunmasını da nefyeder. Bu bakımdan “ehad”, en az iki cüzden oluşan ve bir olması mümkün olmayan her türlü cismaniyeti dışarıda bırakan bir teklik sıfatıdır. Oysa cevher her üç formda da basit değil mürekkeptir. Allah ehad olduğuna göre mürekkep değildir. Mürekkep olmadığına göre de cevher değildir.³⁵ Ayrıca her cevher olan varlık aynı zamanda mütemekkindir. Zira herhangi bir mekâna bitişik olmayan cevherin varlığından söz edilemez. Allah da lamekân olduğuna göre demek ki cevher değildir. Buna göre şayet Allah cevher olsaydı cevherler onun misli olurlardı. Allah, ne benzerinin ne de benzersizinin bulunmadığını beyan etmekle hiçbir cevherin onun misli olmadığını beyan etmiştir. Ayrıca cevherin mekânla ilişkili oluşu ve sonradanlık vasfın haiz oluşu da onun Allah hakkında düşünülmesini imkânsız kılmıştır.³⁶ Tüm bu gerekçelerden dolayı da Râzî “Allah cevher değildir” öncülünü tanrı tasavvurunun en temel öncüllerinden yapmıştır.

3. ALLAH ARAZ DEĞİLDİR

Araz kavramı, kelamın felsefeyle yakınlaşmasından dolayı kelam literatürüne girmiş felsefi terminolojiye ait bir kavramdır. Araz, sözlükte sonradan ve tesadüfen ortaya çıkan, varlığı devamlı ve zorunlu olmayan şey anlamındadır. Felsefe ve kelam terimi olarak araz, cevher ve cismin gelip geçici niteliği anlamında kullanılan bir kavramdır.³⁷ Kelami açıdan arazın en önemli özelliği hâdis ve fani oluşudur.³⁸ Arazın var olmak için bir müessire muhtaç oluşu hâdis olduğunun en somut kanıtıdır.³⁹ Arazın hâdis oluşu ve bir muhdise ihtiyaç duyusu, Allah’ın araz olarak nitelenmesini muhal kılmıştır. Bu nedenle Râzî, zorunlu varlık olan Allah’ın cisim ve cisme bağlı herhangi bir araz olmadığını özellikle vurgulamıştır.⁴⁰ Razi’ye göre zorunlu varlık, cisme bağlı herhangi bir araz olamaz. Çünkü araz ancak cevhere, cevher de cisme bağlı olarak mevcut olabilir.⁴¹ Bu durum onların muhtaç varlıklar olduklarını gösterir. Oysa zorunlu varlık muhtaç olamaz. Çünkü o Samed’tir. Neticede o araz değildir.

Allah cevher olmadığı gibi araz da değildir. Çünkü cevherin arazdan ayrılma-

34 Râzî, *Esrarü't-Tenzil* adlı esinde Allah’ın ehadiyet vasfını on sekiz tane akli delil ile ispatlamaya çalışmıştır. Zira samediyet gibi ehadiyet sıfatının da Râzî’nin tenzih kuramında müstesna bir yeri vardır. Ehadiyetin Râzî’nin tenzih kuramındaki yeri ve önemi için bkz. Râzî, *Te’sisü't-Takdîs*, 44-65. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 17:298-301.

35 Râzî, *Te’sisü't-Takdîs*, 60. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3:444.

36 Râzî, *Te’sisü't-Takdîs*, 61. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:363-363:231-366:298.

37 Ömer Faruk Yavuz, “Araz”, (Ankara: DİA, 1999), 3:337-342.

38 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:371.

39 Yavuz, “Araz”, 3:337-342.

40 Râzî, *el-Muhassal*, 120.

41 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14:354.

sı mümkün değildir. Zira hâdislerden hali olmayan şey, varlık bakımından onlardan önce olamaz. Bu bakımdan Allah'ı araz olarak kabul etmek onun hâdis olduğu hükmüne yol açacağından imkânsızdır.⁴² Râzî'nin Allah'ın neden araz olamayacağına ilişkin geliştirmiş olduğu diğer bir delil de arazın nedenlenmeyi zorunlu kılmasıdır. Diğer bir ifadeyle araz, cevherde mahal bulabilmesi için kaçınılmaz olarak nedene ihtiyaç duyar. Zira araz, kendinde mahal edindiği şeyin mahiyetinden veya zatından olmadığından, mahiyeti gereği mahal bulmasını sağlayacak bir nedene ihtiyaç duyar.⁴³ Râzî'nin Allah'ın neden araz ya da cevher-araz bileşiminden meydana gelen bir varlık olmadığına dair gösterdiği bir diğer neden de arazların yapıları gereği kendinde mahal edindikleri cevherlerden sonra gerçeklik kazanmalarıdır. Oysa Allah, zâtı ile kaim olması nedeniyle arazları önceler.⁴⁴ Ayrıca araz ve cevher arasındaki ilişki, arazın yapısı gereği sonradan cevherde mahal edinmesi ile oluşan bir ilişki türüdür. Oysa Allah, ilk ve mutlak varlık olması sebebiyle zatında değişime neden olacak havadise mahal olması Allah'ın mahiyeti gereği imkânsızdır.⁴⁵ Bu imkânsızlıklardan dolayı Allah'ın araz olması da mümkün değildir.

4. ALLAH MÜREKKEP DEĞİLDİR

Felsefe ve kelam terminolojisinde terkip, ayrı parçaların bir araya gelmesiyle meydana gelen ya da temel bir parçaya başka bir parçanın eklenmesiyle oluşan nesneye denir. Terkipte bütünü meydana getiren parçaların hepsi bütünden önce vardır ki onların birleşmesiyle bütün ortaya çıkmıştır. Bu münasebetle gerek terkip gerek bölünme, zâtın bütününe başkasına muhtaç olması sonucunu doğurduğundan Allah'ın mürekkep bir varlık olmasını imkânsızlaştırır.⁴⁶ Razi'ye göre Allah'ın mürekkep bir varlık olarak tasavvur edilmesini imkânsızlaştıran neden onun zâtı ve mahiyeti itibariyle mürekkep değil basit bir varlık olmasıdır.⁴⁷ Şayet Allah'ın zâtı iki şeyin birleşmesinden veya birçok şeyin toplamından meydana gelmiş olsaydı zaruri ve zorunlu varlık olan Allah'ın bu şeylere bağımlı olması gerekirdi. Oysa Samed (başkasına muhtaç olmaktan münezze) olan ve her türlü birleşimden beri olan Allah her türlü terkipten münezzehtir. Çünkü her mürekkep varlık, var olmak için harici bir illete muhtaçtır. Bundan dolayı zaruri ve zorunlu varlık olan Allah, ne mana ve keyfiyet açısından ne de sayıca bölünüp parçalanabilir.⁴⁸ Bunun için Allah mürekkeptir demek mümkün değildir.

42 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:9. İmamü'l-Haremeyn el-Cüvenynî, *el-İrşad* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2010), 55.

43 Râzî, *el-Muhassal*, 145.

44 Râzî, *el-Muhassal*, 121. Râzî, *Lübabu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, 145.

45 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 16:69.

46 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:104-110-120. Olguner, *Üç Türk İslam Mütefekkeri*, 100.

47 Râzî, *el-Mealim fi Usûli'd-Dîn*, 119.

48 Râzî, *el-Muhassal*, 107. Râzî, *Lübabu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, 145-146.

Allah'ın mürekkep bir varlık olarak tasvir edilmesine neden olan en önemli neden zat-sıfat-mahiyet ilişkisidir. Zatin birliği ile sıfatların çokluğu birlik içinde çokluğun var olduğu vehmini uyandırmıştır. Bu nedenle Allah'ın zat-mahiyet ve varlığı arasındaki bağlantının vahdet üzere ispatlanması önem arz etmektedir. Râzî, zorunlu varlığın basit oluşunu kabul ettiği için ona göre zat ve mahiyet ayrılığı zatta herhangi bir terkip gerektirmez. Zira Razi'ye göre zorunlu varlık olan Allah'ın zat ve mahiyeti yaratılmışları gibi gayri değil aynıdır. Oysa mümkün varlıklar, zat ve mahiyet bakımından tamamen birbirinden ayrıdır. ⁴⁹ Öyleyse mümkün varlıkta zat-mahiyet birbirinden ayrı iken zaruri ve zorunlu varlık olan Allah'ta zat mahiyetin ta kendisidir. ⁵⁰

Tanrı tasavvuruna Allah'ın masivadan bambaşkalığını serlevha eden Râzî, Allah ile diğer varlıklar arasındaki zat-mahiyet ayrımını şu gerekçeye dayandırmıştır: Mümkün varlıkta zat, mahiyetin aynısı ve kendisi değildir. Aksine varlık o mahiyete bir araz olarak sonradan eklenmiştir. Allah'ın hakikatinde ise mahiyetin kendisine sonradan eklenen bir zat söz konusu değildir. ⁵¹ Allah, zâtı itibariyle başkalarından ayrı olduğu için onun hakikati ile eşyanın mahiyeti arasında bir ortaklığın bulunması mümkün değildir. Bunun içindir ki eşyanın varlık tabiatında var olan terkip vasfı, Allah için söz konusu değildir. Zira Allah, her türlü terkinin ötesinde bir 'Bir'dir. ⁵² Allah, başka mahiyetlerle herhangi bir ortaklığı olmadığı için kendi zâtı ve mahiyeti bakımından ayrı ve bambaşkadır. Bu nedenle onun birleştirici ve ayırıcı niteliklerle sınırlandırılıp tavsif edilmesi düşünülemez. Bir başka deyişle Allah'ın eşya ile cins ve nev'i manasında hiçbir ortaklığı olmadığından onun herhangi bir fasıl veya araz ile ayrılmasına da imkân yoktur. ⁵³

Razi'ye göre mürekkep varlıkların kendilerini meydana getiren cüzler tarafından öncelenmesi, Allah'ın mürekkep bir varlık olmadığının en önemli delilidir. Çünkü ezeli olan Allah'ın kendini oluşturan cüzler tarafından öncelenmesi muhaldir. Zira varlığın illeti olması ve bu illetler ile cüzler tarafından öncelenmesi mevcudiyetini bu illet veya cüzlere borçlu kılmasını gerektirir ki bu da Allah hakkında düşünülemez. ⁵⁴ Allah, fiziksel cüzlerden ve bedensel uzuvlardan münezzehtir. Bu nedenle Allah, sayısal teklik bakımından eşi ve benzeri olmaktan münezzehtir. Oysa olduğu kadar zâtı bakımından da her türlü cüz ve kesretten münezzehtir. Oysa

49 Râzî'nin zat-mahiyet hususundaki teolojik felsefesinin omurgasını vâcibü'l-vücüd kavramı oluşturmaktadır. Razi'ye göre tanrının mahiyeti açısından konuya bakıldığında zorunlu varlıkta varlık ve mahiyet aynıdır. Râzî, *el-Muhassal*, 146.

50 Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, 320.

51 Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, 322.

52 Râzî, *el-Muhassal*, 105. Râzî'nin ilahi birlikten kastı, Allah'ın ne fiziksel ne metafiziksel ne de mantıksal cüzlerle ayrılamaması anlamında her türlü terkipten münezzehtir.

53 Râzî, *Lübabu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, 26-27.

54 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 6:41; Mehmet Ata Az, *İlahi Basitlik Bağlamında Tanrının Bilinebilirliği* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 66.

mürekkep varlık, var olmak için başkasına muhtaç olan varlıktır. Samed olan Allah ise samediyeti gereği her türlü ihtiyaçtan münezzehtir. Buna göre harici illete bağlı olarak var olmak terkibi, mürekkep olmak da var olmak için harici cüzlere muhtaçlığı gerektirir. Allah her türlü terkip ve ihtiyaçtan münezzehtir olduğu için mürekkep değildir. Çünkü onun varlığı bir başkasından dolayı değil zatının gereğindedir.⁵⁵

5. ALLAH MÜTEHAYYİZ DEĞİLDİR

Mütehayyiz, sözcük anlamıyla boşlukta yer tutan varlıktır.⁵⁶ Razi'ye göre varlıklar, mütehayyiz olup olmama açısından üçe ayrılır. Birincisi cisim ve bölünme kabul etmeyen cevher-i ferd misali mütehayyiz olandır. İkincisi mütehayyiz varlıkta bulunan haldir. Üçüncüsü de varlığı cevher ve cismin varlığına bağlı olan arzardır.⁵⁷ Her yer kaplayan mütehayyiz varlığın sağ solundan solu da sağından ayrı olduğundan bölünebilir bir yapıya sahiptir.⁵⁸ Bu açıdan Allah mürekkep olmadığı gibi mütehayyiz olması da muhaldir. Şayet Allah mütehayyiz olsaydı tehayyüz edeceği yere muhtaç ve tehayyüz edeceği yerin de Allah'tan önce var olması icap ederdi. Oysa Allah hiçbir şeye muhtaç olmadığı ve her şeyin evveli olduğu için⁵⁹ onu önceleyen hiçbir varlık yoktur.

Razi'ye göre Allah mütehayyiz olsaydı bu durumda ya her yönden sonsuz ve sınırsız ya bazı yönlerden sonsuz diğer bazı yönlerden sonlu ya da bütün yönlerden sonlu ve sınırlı olması icap ederdi. Râzî, Allah'ın her yönden sonsuz ve sınırsız oluşunun imkânsızlığını şu şekilde gerekçelendirmiştir. Sonsuz ve sınırsız boyutların var olması aklen imkânsızdır. Aksi takdirde âlemin de bu sonsuz ve sınırsız zatın içinde bulunup ondan bir parça olması gerekirdi. Ayrıca Allah'ın tehayyüz ettiği cihetin karşı tarafında da yer edinmiş olması icap ederdi ki bu da aynı şeyin aynı anda iki farklı sonsuz yerde yer edinmesi sonucunu doğururdu. Oysa bu varsayım aklın bedahetine aykırıdır.⁶⁰

Allah'ın bazı yönlerden sonlu diğer bazı yönlerden sonsuz olması da mümkün değildir. Zira bu durumda ya sonlu ve sonsuz yön ve yerler mahiyetlerinin tamamında birbirine eşit olurlardı ya da birbirlerinden tamamen farklı olurlardı. Bu durumda ikisinin mahiyetleri birbirlerine eşit olsaydı o zaman biri için geçerli

55 Razi'ye göre Hanbeliler, Allah'ın cüzlerden mürekkep olduğunu ve onun zatında terkip ve telif bulunduğunu iddia ediyorlar. Râzî, bu görüşlerinden dolayı Hanbelilerin Kerramilerden daha kötü bir durumda olduğunu savunur. Allah'ın neden mürekkep bir varlık olmadığına dair daha geniş bilgi için bkz: Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 2:309-465. 3:230; 4: 70-112; 5:11; 7:118-360; 9:292; 11: 9; 13: 212-465; 15:139-202; 16:459; 17:298; Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:38.

56 el-Cüvenynî, *el-İrşad*, 51.

57 Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 4:9.

58 Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fi Dirâyeti'l-'Usûl*, 2:477. 2:¹⁸⁴

59 Allah Mütayahhiz değildir öncülünün detayı için bkz. Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:9-22. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:39. 208; 6:219; 7:121-321; 9: 237; 12: 299; Râzî, *el-Muhassal*, 155.

60 Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:39. Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fi Dirâyeti'l-'Usûl*, 3:183.

olan her şey diğeri için de geçerli olmuş olurdu. Bu da sonlunun sonsuz sonsuzun da sonlu olabilirliliğini gerektirirdi ki bu da aklen mümkün değildir. Ayrıca Allah'ın tehayyüz edeceği yön ve yerlerin mahiyetleri birbirlerinden farklı olsaydı da durum değişmezdi. Zira bu durumda yer ve yönün, mahiyet ve hakikati itibariyle diğerinden farklı olması gerekirdi. O zaman da Allah'ın zatı muhtelif cüzlerden, tabiat ve mahiyetleri itibariyle birbirine zıt parçalardan mürekkep olması gerekirdi ki Allah hem terkipten hem de zıtlıktan münezzehtir.⁶¹

Üçüncü varsayım olan Allah'ın her yönden sonlu olması da muhaldir. Zira bu durumda Allah'ın zatı sonluluk ve sınırlılıkla muallel olurdu. Bu durumda Allah, her sonlu ve sınırlı varlık gibi bir tercih edicinin tercihine muhtaç olurdu. Oysa Allah mümkün değil vacib varlıktır. Muhtaçlık ise mümkün varlıkların niteliklerindedir. Allah da vacib olduğuna göre onun mümkün varlıkların nitelikleri ile nitelenmesi mümkün değildir.⁶² Netice itibariyle bir cihette bulunma ya da bir yerde yer edinme gibi niteliklerle muallel olan varlık ölçü, boyut ve hacim gerektirdiği için bu niteliklerin Allah'a atfedilmesi uygun değildir. Çünkü hem hacim hem boyut hem de miktar belli cüz ve parçalardan mürekkep olmayı gerektirir ki bu da her türlü terkipten münezzehtir olan Allah'ın zat ve mahiyetine aykırıdır.⁶³

6. ALLAH MUHTAÇ DEĞİLDİR

Râzî, Allah'ın kendi kendisini betimlediği 'samediyet' vasfını tanrı tasavvurunun inşasında temel bir öncül haline getirmiştir. Râzî Allah'ın samediyet vasfını 'Allah muhtaç değildir' şeklinde formüle etmiştir. Allah'ın kozmik varlığı ve olgusuyla alakalı olan samed kavramı, sözcük anlamıyla başkasına her türlü muhtaçlığı nefyeden bir sıfattır.⁶⁴ Râzî'ye göre bir varlığın tanrı olabilmesi her şeyden evvel onun diğer varlıklardan müstağni olmasını gerektirir. Zira muhtaçlık sonradan olmanın niteliğidir.⁶⁵ Allah'ın muhtaç oluşu onun mümkün oluşunu gerektirir. Allah'ın muhtaç olması durumunda ise özü bakımından vacib olan Allah'ın özü bakımından hadis olmasını gerektir ki bu da çelişkidir.⁶⁶ Bu nedenle her şeyin ilki olan Allah'ın hiç kimseye muhtaç olmaması onun en temel ilahlık vasfıdır.

Râzî, samediyetin Allah'tan her türlü muhtaçlığı nefyettiğini şu şekilde izah eder: Şayet Allah muhtaç olsaydı var olmak için kendi parçalarına muhtaç olurdu. Oysa parça bütünü aynıysa değildir.⁶⁷ Allah'ın ilah olması onun başkasına muhtaç

61 Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:41. Allah'ın hem benzerlikten hem de benzersizlikten münezzehtir olduğuna dair detaylı deliller için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:110.

62 Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:43.

63 Râzî, *el-Metâlibu'l'Aliye*, 2:46.

64 Allah'ın neden ve nasıl muhtaç bir varlık olmadığına dair daha geniş bilgi için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3:444. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, s. 293-294-296-300-301.

65 Fahreddin Râzî, *Kelama Giriş (el-Muhassal)* (Ankara: AÜF Yay, 1978), 118.

66 Râzî, *Kelama Giriş (el-Muhassal)*, 147.

67 Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 65. Râzî, *el-Mealim fi Usûl'id-Dîn*, 125.

olmasını meneder.⁶⁸ Başkasına muhtaç olan ise başkasından müstağni değildir. Böyle olan biri ise mutlak samed olamaz. Oysa samed olmayan, kendi kendine var olabilmesi için uzuv ve organlara muhtaç olur. Allah uzuv ve organlardan mürekkep olsaydı görmek için göze, iş yapmak için ele, yürümek için de ayağa muhtaç olurdu. Böyle olan biri ise samed olamazdı. Çünkü muhtaçlık niteliklerinden olan bu tür sıfatlar samed olma vasfına aykırıdır.⁶⁹ Allah, kendi kendini samediyetle tavsif ettiğine göre ondan başka her şey var olabilmek için kendisine muhtaç olmasını gerektirir. Her şey ona muhtaç olduğuna göre o başkasına muhtaç değildir.⁷⁰

7. ALLAH MÜTEMEKKİN DEĞİLDİR

İslam kelamında Allah'ın belli bir mekânda olup olmadığı ya da belli bir cihette bulunup bulunmadığı konusu hep tartışma konusu olmuştur. Bu nedenle Râzî'nin tanrı tasavvurunu temellendirmede en fazla detaylandırdığı öncül, 'Allah mütemekkin değildir' öncülü olmuştur. Allah'a belli bir yön ve mekânın isnat edilmesi ilahi hitapta Allah'ın mekânda olduğu imasını içeren arş ve kürsî gibi varlıkların maddi anlamda ele alınmasına neden olmuştur. Razi'ye göre aşağıdaki cihet ve mekân anlamlı kavram ve ayetler mütemekkin bir Tanrı tasavvurlarına delil gösterilmiştir:

- a) İçinde 'istiva' kavramının Allah'a izafe edildiği ayetler,⁷¹
- b) İçinde 'fevk'(yukarı) lafzı geçen ayetler,⁷²
- c) İçinde 'uluvv' (yücelik) lafzı geçen ayetler,⁷³
- d) Allah'a yükselme lafızlarını içinde barındıran ayetler,⁷⁴
- e) İçinde inzal ve tenzil lafızlarının geçtiği ayetler,⁷⁵
- f) İntiha-i gaye anlamı için 'ila' harfi cer ile kullanılan ayetler,⁷⁶
- g) Lafzi anlamıyla Allah'ın gökte olduğunu ima eden ayetler,⁷⁷

68 Râzî, *Têsisü't-Takdis*, 61.

69 Râzî, *Têsisü't-Takdis*, 61. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 17:293-305.

70 Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmadığına ve ondan başka her şeyin kendisine muhtaç olduğuna dair daha geniş bilgi için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:104.; II, s. 311; V, s. 320; VI, 232-488; VII, s. 311; VIII, s. 271; IX, s. 405; XII, s. 292-299; XIII, s. 23; XV, s. 80; XVI, s. 448;

71 Bakara, 2:29; Arâf, 7:54; Yunus, 10:3; Ra'd, 13:2; Tâhâ, 20:5; Furkân, 25:59; Secde, 34:4; Fussilet, 41:11. Râzî'nin 'istiva' kavramına getirdiği te'vil ve yorumların detayı için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 10:353.

72 Enâm, 6:18-61; Nahl, 16:80. Râzî'nin 'fevk' kavramına getirdiği te'vil ve yorumların detayı için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:439. 6:239-240-313; 9:401; 13:313.

73 Bakara, 2:288; Hac, 22:61; Alâ, 81:1; Leyl, 92:20. Râzî'nin 'uluvv' kavramına getirdiği te'vil ve yorumların detayı için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:132. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3:453. 16:460.

74 Mearic, 70:4; Fâtur, 35:10. Râzî'nin 'uruc' kavramına getirdiği te'vil ve yorumların detayı için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 16:20-21.

75 İnzal ve tenzil içerikli ayetleri antropomorfik görüşlerine delil gösterenlerin gözden kaçırdığı en önemli husus içinde bu kavramların geçtiği ayetlerin ekseriyeti Kur'an, Ruh, Melaiketü'l-Mukarribin, Tevrat ve İncil ile alakalı oluşudur. Râzî, *Têsisü't-Takdis*, 196.

76 Kıyame, 75:23; Secde, 32:11; Lokmân, 31:14; Fecr, 89:28.

77 Mülk, 67:17; Neml, 27:65.

h) Allah'a yükselişin gerçekleştiğini içeren ayetler,⁷⁸

i) İndiyet (yanında olma) ifade eden ayetler.⁷⁹ Bu ve bunlara benzer ayetler belli bir yön ve mekânda temekkün eden tanrı tasavvurunun oluşmasına neden gösterilmiştir.

Allah, mütemekkindir iddiasında bulunanlara göre istiva, fevkiyyet, uluvv, 'uruc, inzal, tenzil, arş, kursî ve indiyet gibi nitelikler, ancak belli bir mekân ve cihette bulunan biri için söz konusu olabilir. Allah da bu türden ifadeleri kendi zatına atfettiğine göre demek ki Allah mekân tutmaktan uzak değildir.⁸⁰ Râzî, Allah'ın lamekân oluşunu onun mütehayyiz olmadığı üzerinden ispatlamıştır. Ona göre mütehayyiz olmadığı ispat edilen bir varlığın herhangi bir mekânda temekkün etmesi de mümkün değildir. Bu nedenle ilgili ayetleri Allah'ın belli bir mekânda olduğuna delil göstermek aklen geçersizdir. Zira mütehayyiz olmaktan münezze olan bir varlığın herhangi bir mekâna temekkün etmesi de mümkün değildir.⁸¹ Bir başka deyişle bir varlık, belli bir mekâna temekkün ediyorsa mütehayyizdir, mütehayyiz değilse mekân tutmaktan da münezzehtir. Yani tehayyüz temekkünü, temekkün ise teyahhuzu gerektiren hususlardır. Birinin varlığı diğerinin var olmasını gerektirirken birinin yokluğu da diğerinin yokluğunu icap ettirir. Bu nedenle hakkında tehayyüzün muhal olduğu bir varlığın mütemekkin olması mümkün değildir.⁸² Râzî, Allah'ın her türlü cihet ve mekândan münezze olduğunu hem akli hem de nakli delillerle ispatlayarak tanrı tasavvurunun şekillenmesinde 'Allah mütemekkin değildir' öncülünü teolojisinin temel ilkelerinden biri yapmıştır.⁸³

Râzî, Allah'ın nakle dayalı mütemekkin olmayışını şu gerekçelere dayandırmıştır.

a) Allah'ın başkasına her türlü muhtaçlığı dışarıda bırakan müstağniliği⁸⁴, onun cihet ve mekândan münezze oluşunun en önemli nakli delilidir. Zira müstağni olmak, her şeye muhtaçlığı dışarıda bırakan bir vasıftır. Oysa aklın bedahetiyle sabittir ki mekâna ihtiyaç duyan şey bekası ve hayatiyetini devam ettirmesi için o mekâna muhtaçtır.⁸⁵ Bu nedenle varlığı mekânın var olmasına bağlı olanın mekânsız var olması mümkün değildir. O halde mekân olmazsa mekânda yer alandan da söz edilemez.⁸⁶ Bu durumda bir şeyin varlığı mekânın var olma-

78 Âl-i İmrân, 3:55; Nisâ, 4:158.

79 Arâf, 7:206; Kamer, 54:55; Tahrim, 66:11; Fussilet, 41:38; Enbiyâ, 21:19. Râzî'nin 'indiyet' kavramına getirdiği tevil ve yorumların detayı için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:479. 2:87; 5:25; 11:1; 16:379.

80 Râzî, *Têsisü't-Takdis*, 208.

81 Râzî, *el-Mealim fi Usûli'd-Din*, 209. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:129.

82 Râzî, *el-Metâlibu'l-Âliye*, 2:37.

83 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 12:298. Râzî, *Têsisü't-Takdis*, 32-44. Râzî, *el-Mesâilu'l-Hamsûn fi Usûli'd-Din*, 36-40. Râzî, *el-Erba'in fi Usûli'd-Din*, 1:152-165. Râzî, *el-Mealim fi Usûli'd-Din*, 209-225. Râzî, *el-Metâlibu'l-Âliye*, 2:37-56.

84 Hacc, 22:64. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 5:423. 6:303-488; 8:320; 9:241; 12:282.

85 Râzî, *el-Muhassal*, 157.

86 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:145-365.

sına bağlıysa mekânın yokluğu da o şeyin yok olmasına neden olur. Oysa var olmak için başkasının varlığına bağlı olan şey muhtaçtır. Buna göre Allah'ın belli bir mekân tuttuğunu iddia etmek, onun mekâna muhtaç olduğu anlamına gelir. Hâlbuki Allah'ın her şeyden müstağni olduğu nass ile sabittir.⁸⁷

b) Razi'ye göre "onun vech'i hariç, her şey yok olucudur"⁸⁸ ayeti, Allah'ın herhangi bir yerde mekân tutmaktan münezzehtir olduğunun bir diğer nakli delillerindedir. Zira yok oluş yasasına göre "ondan başkası"ndaki 'başkası' sözünün altına her şey dâhildir. Antropomorfistlerin Allah'a mekân olarak atfettikleri arş da kürsî de 'ondan başkası' olduğuna göre ikisi de yok olma akâbetine tabidir.⁸⁹ Bir başka deyişle külli yok oluşun tek istisnası Allah olduğuna göre onun dışında kalan her şey bâkî değil fanidir ve yok olmaya mahkûmdur. Bâkî olanın fani olana hasredilmesi imkânsız olduğu gibi fani olanın da bâkî olana mekân olması imkânsızdır. Bu nedenle ezeli olan Allah'ın fani olan mekâna bağlanması mümkün değildir. Yani fani olan mekânın bâkî olan Allah'a mekân olması muhaldir.⁹⁰

c) Râzî, Allah'ın mütemekkin bir varlık olduğunu iddia edenlerin delil gösterdikleri arş ayeti ile de Allah'ın mütemekkin olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Ona göre diğer varlıklar gibi arşın Allah'ın mülkü olması,⁹¹ yaratılış hiyerarşisi sıralamasında arşın göklerden sonra yaratılmış olması⁹² Allah'ın mütemekkin olmadığını kanıttır. Zira şayet Allah mütemekkin olsaydı o zaman arş ile beraber kendi zatı da mülkü olurdu ki bu imkânsızdır. Ayrıca şayet Allah mütemekkin olsaydı varlıkların yaratılış sıralaması açısından arşı yaratmadan önce mekânsız olması icap ederdi. Oysa Allah, hiçbir şey yok iken var olduğuna göre sonradan yaratmış olduğu şeylerde temekkün etmesi aklen uygun değildir. Öyleyse Allah, daha önce mekâna muhtaç olmadığı gibi zamanlama açısından sonradan yarattığı bir mekânda temekkün etmeye de muhtaç değildir.⁹³

Râzî, naklen Allah'ın mütemekkin olmaktan münezzehtir olduğunu savunduğu

87 En'âm, 6:76; İhlâs, 112:2; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 5:352. 12:105.

88 Kasas, 28:88.

89 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:115. 6:242; 10:214; 11:4; 12:117; 15:78.

90 Ayrıca Allah'ın "Evvel ve Ahir" (Hadid, 57:3.) oluşu da onun mekân ve cihetten münezzehtir olduğunun nakli delilidir. Zira evveliyet, Allah'ın diğer bütün şeylerden önce var olmasını gerektirdiği gibi ahiriyet de onun her şeyden sonraya kalmasını gerektirir. Böylece evveliyet ve ahiriyet Allah'ın mekân ve cihetten önce var olduğuna ve bunların fena bulmasından sonra da var kalacağına delalet eder. (Ayrıca "Secde et ve yaklaş" ('Alâk, 96:19) ayeti de Allah'ın mekân olarak üstte olmasını nakz eder. Zira şayet Allah üst cihette olsaydı, secde etmek ona yakınlaşmayı değil ondan uzaklaşmayı ifade etmiş olması gerekirdi. Oysa bu "secde et ve yaklaş" ayetinin beyanının hilafıdır. Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 71. Bu nedenle hem Allah'ın hiçbir şey yok iken var olması ile her şey yok olduktan sonra da varlığının devam etmesi, onun mekân ve cihetten münezzehtir olmasını gerektirir. (Konu ile alakalı daha detaylı bilgi için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1:115. 11:4; 12:117-299; 13:212; 15:78. Bundan dolayı Allah'ın mekân tuttuğu ya da belli bir mekânda bulunduğunu iddia etmek mümkün değildir.

91 En'âm, 6:12.

92 Yunus, 10:3; Arâf, 7:54.

93 Sümm edatının taşımış olduğu terahi anlamı için bkz. Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 69. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 7:113-128-129. 8:205; 12:298-299.

gibi aklen de mütemekkin olmasını imkânsız görmüştür. Razi'ye göre temekkün tenzihe aykırıdır. Bu nedenle Râzî, Allah'ın mütemekkin olmasını nakle aykırı bulduğu gibi aklın bedahetine de aykırı bulmuştur. Râzî'nin bu minvalde ileri sürdüğü akli delilleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

a) Varlık-alan-hacim açısından Allah mütemekkin olmaktan münezzehtir. Zira her varlığa mekân olan yerin bir alım kapasitesi vardır. Buna göre şayet arş Allah'ın mekânı olsaydı, o zaman Allah'ın arşın hemen yanı başındaki taraf itibariyle sonlu (mahdut) olması icap ederdi. Aksi takdirde arşın onun zatına dâhil olması gerekirdi ki bu imkânsızdır. Bu nedenle Allah varlık-alan-hacim açısından mekân tutmaktan münezzehtir.⁹⁴

b) Şayet Allah ile mekân arasında bir ilişki kurulacaksa bu ilişki ya tüm cihetler açısından sonsuz ya tüm cihetler itibariyle sonlu ya da bazı cihetler açısından sonlu, diğer bazı cihetler açısından da sonsuz olması gerekirdi.⁹⁵ Oysa Razi'ye göre her üç ihtimal de Allah için söz konusu olamaz. Zira Allah'ın tüm cihetler açısından sonlu olması onun artıp eksilmeyi kabul eden bir varlık olduğunu,⁹⁶ bazı yönler itibariyle sonlu, diğer bazı yönler itibariyle sonsuz olması ise onun sonlu olan tarafının sonsuz olan tarafından başka olmasını gerektirir. Ayrıca Allah'ın sınırsız ve sonsuz olan tarafı, sınırlı ve sonlu olmasını; sınırlı olan tarafı da sınırsız ve sonsuz olmasını gerektireceği için mümkün değildir. Aksi takdirde iki zıddın aynı anda bulunması söz konusu olurdu ki bu imkânsızdır. Her üç ihtimal de aklın bedahetine aykırı olduğundan Allah'ın herhangi bir mekân ve yönde bulunduğunu iddia etmek aklen muhaldir.⁹⁷

c) Aklen varlığı belli bir mekân ve yöne tahsis edilen her varlık, içine temekkün edeceği mekânın varlığını zorunlu kılar. Oysa Allah'ın zatını belli bir mekân ve yöne tahsis etmek onun mümkün varlıklardan olmasını gerektirir ki Allah mümkün olmaktan münezzehtir. Zatı gereği vâcib varlık, başkasının yokluğundan kendisinin yokluğu gerekmeyen varlıktır.⁹⁸ Bu durumda şayet zatı gereği vâcib olan varlık, başkasına muhtaç olmuş olsaydı, onun hakkında iki zıt durumun söz konusu olması gerekirdi ki bu aklen geçersizdir.⁹⁹ Yani zarf olan mekânın yokluğu, mazruf olan Allah'ın yokluğunu gerektirecekti. Oysa mekân yok iken de Allah vardı. Bu nedenle Allah mekân tutmaktan münezzehtir.

94 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 4:70.

95 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 7:114. 15:74.

96 Razi'ye göre bu ihtimalin geçersizliğinin bir diğer delili de: şayet bir varlık, sınırlı olmasına rağmen kadim, ezeli ve var edici olması mümkün olsaydı bu durumda Allah'tan başka yaratıcıların da var olması caiz olması gerekirdi. Oysa ne sınırlı olmasına rağmen ezeli ve var edici bir varlık mevcuttur ne de Allah'tan başka bir yaratıcı vardır. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15:75.

97 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15:393. Râzî, *el-Muhassal*, 29.

98 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 12:299.

99 Râzî, *el-Muhassal*, 66.

SONUÇ

Allah, kendisini betimlerken eşi ve benzeri olmaktan münezzehtir olduğuna özellikle dikkat çekmiştir. Bu nedenle Allah'ın sonradan yaratılmışlara benzemesi onun en temel zati sıfatlarından. Zati itibarıyla farklı ontolojik yapıya sahip olan ve varlığı gereği muhalefetün li'l-havâdis olan Allah, hâdis varlıkların hiçbirine benzemediği gibi hâdis varlıkların hiçbirisi de ona benzemesi gerekir. Allah'ın kendine özgü ontolojik farklılığı, onun diğer varlıklarla benzerliğinin olmadığı sonucunu doğurur. Bu bakımdan Râzî'nin, Allah'ın neliği ve nasıllığının ispatı noktasında temel kıstas haline getirdiği ve tanrı tasavvurunu üzerine inşa ettiği öncüller dizisinde muhalefet doktrinine dayalı bir yöntem takip ettiğini söyleyebiliriz. Râzî'nin muhalefet doktrinine dayalı tanrı tasavvurunda Allah'ın ne olduğundan çok ne olmadığı önemlidir. Muhalefet doktrininin en temel dayanağı ise Allah'ın ontolojik farklılığıdır. Bu nedenle Râzî, ontolojik açıdan vâcibü'l-vücûd olan Allah'ın sayısal anlamda bir olmasının ötesinde eşi, benzeri, misli ve dengi olmayan bir olmasını zorunlu görmüştür. Muhalefet doktrininin esasını oluşturan vahdaniyet prensibi gereği şayet Allah bir değil de birden fazla olsaydı bu durumda onun diğeri ile vucûb'ta müşterek taayyünde ise muhtelif olması gerekirdi.

Mürekkep olmadığı ispat edilen ve temel vasfı, tek ve vâcibü'l-vücûd olanın aynı zamanda cisim, cevher ya da araz olmaması icap eder ki o her şeyiyle biricik olsun. Cisim, cevher ve araz olmadığı ispat edilen varlık aynı zamanda mütehayyiz da değildir. Çünkü her mütehayyiz varlık mahiyet açısından madde ve suretten ibaret olduğu için kemiyet açısından bölünebilir niteliktedir. Oysa bölünen tek olamaz. Bundan dolayı Allah'ın zatını onun nasıl olduğundan çok nasıl olmadığı ile tanımlamak daha uygundur. Zira kendi zatıyla tarif edilmesi imkânsız olan ancak cüzleri ile tanımlanabilir. Allah da cüzlerden münezzehtir olduğuna göre onu sadece ne olduğuyla tanımlamak mümkün değildir. Bu durumda onun ne olduğunun yanında ne olmadığını bilmek de önem arz eder. Bu nedenle Râzî, akli öncüller ve nakli deliller muvacehesinde Allah'ın teklifi ve bambaşkalığını ispat etmeye çalışmıştır. Allah ile öteki varlıklar arasında var olan ontolojik farklılık, Allah'ın öteki varlıklarla ortak yanının olmasını nefyettiği gibi onun bir benzerinin hatta benzeri ve zıttı gibisinin bile olmamasını gerektirir. Bu bakımdan Allah'ın bir eşi ve benzeri bulunmadığı gibi onun bir zıttı (nidd) da yoktur. Bunun için Allah'ın benzerinin de benzersizinin de olmayışı, onun münezzehtir oluşunun en önemli delilidir. Râzî, her yönüyle tenzih kokan Allah'ın bambaşkalığını tanrı tasavvurunun temel öncülü yapmıştır. Neticede Râzî Allah'ın ne olduğuna göndermede bulunan ve çeşitli spekülasyonlara konu olan antropomorfik nitelikleri, tanrı tasavvurunu üzerine inşa ettiği temel öncüller ışığında değerlendirerek tanrı tasavvurunu tasvir etmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid, İrfan. *Dirâsetün fi'l-Furûk ve'l-'Akâidi'l-İslami*. Bağdat: Matbatü'l-İrşâd, 1967.
- Az, Mehmet Ata. *İlahi Basitlik Bağlamında Tanrının Bilinebilirliği*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Bolay, Süleyman. *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2004.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Cüvenynî, İmamü'l-Haremeyn. *el-İrşad*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2010.
- İsfehânî, Ragıb. *el-Müfredât*. Beyrut: Daru'l-Marife, 2005.
- Râzî, Fahreddin. *el-Mebâhis'ul-Meşrikiyye*. 1 Baskı. Tahran: Menşuratü Zevî'l-Kurba, 1329.
- Huleyf, Fethullah. *Fahreddin er-Râzî*. Beyrut: Daru Camiâtü'l-Mısri, 1976.
- İbrahim, Selva Muhammed. *el-İtticâhü'l-Akâidî fi Tefsiri'r-Râzî*. Doktora Tezi, Camiâtü'r-Ribât, 2015.
- Olguner, Fahrettin. *Üç Türk İslam Mütefekkiri İbn Sina-Fahreddin Râzî-Nassireddin et-Tûsî Düşüncesinde Varoluş*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Râzî, Fahreddin. *el-Erba'n fi Usûli'd-Dîn*. 1 Baskı. Kahire: Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, 1986.
- Râzî, Fahreddin. *el-Mealim fi Usûli'd-Dîn*. 1 Baskı. Amman: Daru'l-Fetih, 2010.
- Râzî, Fahreddin. *el-Mesâilü'l-Hamsûn fi Usûli'd-Dîn*. Beyrut: Daru'l-Cil, 1990.
- Râzî, Fahreddin. *el-Metâlibu'l'Aliye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabi, 1978.
- Râzî, Fahreddin. *Kelama Giriş (el-Muhassal)*. Ankara: AÜİF Yay, 1978.
- Râzî, Fahreddin. *Levâmiü'l-Beyyinât an Şerhi Esmailahi ve's-Sıfat*. Mısır: el-Matbaa-tü's-Şerkiyye, 1323.
- Râzî, Fahreddin. *Lübabu'l-İşârât ve't-Tenbihât*. 1 Baskı. Kahire: Mektebetü'l-Külliyatü'l-Ezheriyye, 1986.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 2005.
- Râzî, Fahreddin. *Muhassalü Efkarî'l-Mütekaddimin ve'l-Müteahhirîn min'l-Ulem ve'l-Hükema ve'l-Mütekellimin*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, ty.
- Râzî, Fahreddin. *Nihâyetü'l-'Ukûl fi Dirâyeti'l-'Usûl*. Beyrut: Darü'z-Zehair, 2015.
- Râzî, Fahreddin. *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*. Tahran: Müessesetü's-Sadık, 1415.
- Râzî, Fahreddin. *T'esisü't-Takdîs*. Kahire: Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, 2001.
- Yavuz, Ömer Faruk. "Araz". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 3: 337-342. Ankara: TDV Yayınları, 1999.